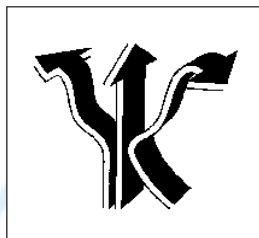

**ПРИВАТНЕ АКЦІОНЕРНЕ ТОВАРИСТВО
«ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД «МІЖРЕГІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ
УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ»**

МАУП

**МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ
ЩОДО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ
СТУДЕНТІВ
з дисципліни**

**«ПСИХОЛОГІЧНА ДОПОМОГА В СОЦІАЛЬНІЙ РОБОТІ»
(для бакалаврів)**

МАУП

Київ 2016

Підготовлена доцентом кафедри соціології та соціальної роботи
Баранівським В.В.

Затверджено на засіданні кафедри соціології та соціальної роботи
(протокол № 10 від «27» травня 2016 р.)

Схвалено Вченою радою Українсько-Азербайджанського Інституту соціальних
наук і самоврядування Г.А. Алієва (протокол № 11 від 23.06.2016 р.)

Баранівський В.В. Методичні рекомендації щодо забезпечення самостійної
роботи студентів з дисципліни «Психологічна допомога в соціальній роботі»
(для бакалаврів). – К.: МАУП, 2016. – 25 с.

Методичні рекомендації містять пояснювальну записку, зміст самостійної
роботи студентів, питання для самоконтролю, список літератури.

© Міжрегіональна Академія
управління персоналом
(МАУП), 2016

ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА

Психологічний вплив на особистість в соціальній роботі здійснюється відповідно до того, якого напрямку теоретичної і практичної психології дотримується соціальний працівник, які його досвід роботи і професійна підготовленість. Використання різноманітних психологічних прийомів і технік розподіляється на два основних методологічних принципи: директивний — розвиток допомагаючих стратегій, які засновані на лікуванні, і в цьому випадку клієнт є пасивним споживачем психотерапії, і не директивний, в основі якого — сприяння самоактуалізації особистості, здатності підтримувати себе саму, розвиток незалежності.

У практиці соціальної роботи послідовний психологічний вплив на клієнтів здійснюється у таких формах: індивідуальна робота, групова робота і робота у мікросоціальному середовищі. В основі сучасних діагностичних підходів до соціальної роботи лежать два основоположні принципи: соціальна допомога, заснована на індивідуалізації клієнта та його проблеми; допомога спрямована на поліпшення соціального життя особистості. Ці процеси описані в науковій літературі як діагноз і лікування. На діагностичному етапі соціальної роботи соціальний працівник намагається розпізнати природу, причини звернення до психолога чи соціального працівника, зрозуміти психологічний стан клієнта, адекватно його інтерпретувати. На цьому етапі важливо знайти порозуміння з клієнтом, встановити довірливі взаємовідносини, отримати необхідну інформацію, подолати опір у саморозкритті, якщо такий виникає. На цьому етапі соціальний працівник отримує інформацію про почуття клієнта, його соціальне оточення, умови життєдіяльності, стан здоров'я, ставлення близьких людей до проблеми, з якою він звернувся, його власне ставлення до проблеми і власної життєвої ситуації. Для цього використовується метод інтерв'ю, під час якого клієнт розповідає свою історію, розкриває основні психологічні й соціальні фактори. Таке інтерв'ю часто має спонтанний характер і потребує від соціального працівника досвіду роботи, гнучкості, тактовності, володіння різноманітними психологічними техніками.

Головним на цьому етапі є створення умов для активного слухання клієнта, а сам діагностичний етап має терапевтичний характер, тому що клієнт має змогу висловитися, взяти участь в обговоренні. Велику увагу приділяє соціальний працівник емоціям клієнта. Важливою частиною роботи на початковій стадії є спостереження за спонтанними, реактивними емоціями, їх змінами залежно від теми, яка обговорюється. Знання структури

індивідуальності і динаміки поведінки в їх нормі і патології — невід'ємна частина взаємодії соціального працівника і клієнта. Оцінювання структури особистості ґрунтується на спостереженні таких реакцій клієнта: взірці поведінки, механізми захисту, якість відповідей, емоцій і переживань, тривог і неспокою.

Взаємодія соціального працівника і клієнта може припинитися на діагностичному етапі, коли клієнт під час розповіді усвідомлює свою проблему і свій психологічний стан і більше не звертається за допомогою. У тому випадку, коли необхідна подальша робота соціального працівника із клієнтом, уточнюються потреби клієнта, узгоджуються наміри, програма або план допомоги.

Психологічна допомога клієнту в соціальній роботі розглядається з погляду психологічної інтервенції (втручання) і психологічного консультування.

Загальною метою викладання даної дисципліни є надання студентам можливостей опанування комплексу знань та умінь щодо сучасних принципів і стратегій психологічної допомоги різним категоріям клієнтів соціальної роботи відповідно до меж компетенції соціального працівника.

В результаті вивчення дисципліни студенти мають **знати**:

- особливості психологічної допомоги в соціальній роботі;
- основні концепції психологічної допомоги;
- цінності соціальної роботи в процесі надання психологічної допомоги користувачам сфери соціальних послуг;
- основні технології психологічної допомоги різним категоріям населення.

Уміти:

- збирати інформацію про психологічні проблеми клієнта;
- проводити психотерапевтичне інтерв'ю з метою вивчення головних психологічних проблем клієнта;
- використовувати техніки психологічної допомоги відповідно до категорії тих, хто потребує психологічну допомогу.

Засоби контролю знань студентів з дисципліни:

- *поточний контроль* студентів проводиться з метою перевірки засвоєння ними основних положень лекційного матеріалу. Він здійснюється на семінарських заняттях, шляхом опитування (письмового та усного), тестування, прослуховуванням доповідей та рефератів студентів, оцінки якості відповідей на контрольні запитання та індивідуальні та творчі завдання;

- підсумковий (модульний) контроль – здійснюється за рахунок аналізу результатів модульних контролів студентів за темами навчальної дисципліни. Підсумкова оцінка розраховується як сумарний бал успішності кожного студента за заліковими модулями навчальної дисципліни та під час проведення заліку за означеним у навчальній програмі переліком питань;

- підсумково-модульний контроль за дисципліну здійснюється з урахуванням середньозваженого усіх оцінок за залікові модулі. Підсумково-модульна оцінка може перескладатися з метою її підвищення в період проведення тижнів академічного контролю за означеними у навчальній програмі переліком питань.

Самостійна робота студентів в рамках навчальної дисципліни «Психологічна допомога в соціальній роботі» передбачає формування самостійності у здобутті знань, способах оволодіння складними вміннями і навичками бачити зміст та мету роботи, організувати власну самоосвіту, вміння по-новому підходити до вирішення питань, оптимізувати пізнавальну і розумову активність і самостійність, здатність до творчості.

МАУП

ЗМІСТ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

з дисципліни «Психологічна допомога в соціальній роботі»

Самостійна робота студентів є основною формою оволодіння знаннями у вільний від аудиторних занять час.

До самостійної роботи належать такі види робіт, які студенти виконують під час підготовки до всіх аудиторних занять, у процесі підготовки індивідуальних завдань, навчально-пошукової або науково-дослідної діяльності. Це не залежить від того, здійснюється робота за умов консультивання викладачем, або без його участі; поза розкладом, або за розкладом, що регламентує самостійну підготовку.

З дисципліни «Психологічна допомога в соціальній роботі» рекомендуються такі види самостійної роботи:

- самостійне вивчення й поглиблене опрацювання певних розділів дисципліни та окремих питань;
- вивчення матеріалу лекцій за конспектами, підручниками і спеціальною літературою;
- підготовка до семінарських занять за допомогою статей з наукових періодичних журналів та авторефератів дисертацій;
- виконання індивідуальних завдань;
- виконання творчих завдань;
- підготовка до модульного тестування;
- написання рефератів;
- підготовка доповідей на студентські наукові конференції.

Теми для самостійного вивчення й поглибленого опрацювання

«Теоретико-методологічні засади психологічної допомоги в соціальній роботі»

При самостійному опануванні лекційного матеріалу доцільно звернути увагу на *наступні аспекти, які рекомендується занотувати до конспекту:*

1) Визначення поняття «психологічний вплив».

Психологічний вплив на особистість в соціальній роботі здійснюється відповідно до того, якого напрямку теоретичної і практичної психології дотримується соціальний працівник, які його досвід роботи і професійна

підготовленість. Використання різноманітних психологічних прийомів і технік розподіляється на два основних методологічних принципи: директивний — розвиток допомагаючих стратегій, які засновані на лікуванні, і в цьому випадку клієнт є пасивним споживачем психотерапії, і не директивний, в основі якого — сприяння самоактуалізації особистості, здатності підтримувати себе саму, розвиток незалежності.

У практиці соціальної роботи послідовний психологічний вплив на клієнтів здійснюється у таких формах: індивідуальна робота, групова робота і робота у мікросоціальному середовищі. Загальною для всіх трьох форм соціальної роботи, які в науковій літературі визначаються також як методи, напрямки соціальної роботи, є діагностика психологічного стану клієнта. Діагностичний підхід розвивався від методик встановлення соціального діагнозу, засновником якого вважається Мері Елен Річмонд (отримання інформації, встановлення діагнозу через дослідження стану соціального відхилення, прогноз перспектив поліпшення стану, лікування, надання допомоги клієнту), до діагностичного підходу (Г. Гамільтон, Ф. Холліс, М. Буде).

В основі сучасних діагностичних підходів до соціальної роботи лежать два основоположні принципи: соціальна допомога, заснована на індивідуалізації клієнта та його проблеми; допомога спрямована на поліпшення соціального життя особистості. Ці процеси описані в науковій літературі як діагноз і лікування.

На *діагностичному етапі* соціальної роботи соціальний працівник намагається розпізнати природу, причини звернення до психолога чи соціального працівника, зрозуміти психологічний стан клієнта, адекватно його інтерпретувати. На цьому етапі важливо знайти порозуміння з клієнтом, встановити довірливі взаємовідносини, отримати необхідну інформацію, подолати опір у саморозкритті, якщо такий виникає.

На цьому етапі соціальний працівник отримує інформацію про почуття клієнта, його соціальне оточення, умови життєдіяльності, стан здоров'я, ставлення близьких людей до проблеми, з якою він звернувся, його власне ставлення до проблеми і власної життєвої ситуації. Для цього використовується метод інтерв'ю, під час якого клієнт розповідає свою історію, розкриває основні психологічні й соціальні фактори. Таке інтерв'ю часто має спонтанний характер і потребує від соціального працівника досвіду роботи, гнучкості, тактовності, володіння різноманітними психологічними техніками.

Головним на цьому етапі є створення умов для активного слухання клієнта, а сам діагностичний етап має терапевтичний характер, тому що клієнт

має змогу висловитися, взяти участь в обговоренні. Велику увагу приділяє соціальний працівник емоціям клієнта.

Важливою частиною роботи на початковій стадії є спостереження за спонтанними, реактивними емоціями, їх змінами залежно від теми, яка обговорюється. Знання структури індивідуальності і динаміки поведінки в їх нормі і патології — невід'ємна частина взаємодії соціального працівника і клієнта. Оцінювання структури особистості ґрунтується на спостереженні таких реакцій клієнта: взірці поведінки, механізми захисту, якість відповідей, емоцій і переживань, тривог і неспокою.

Взаємодія соціального працівника і клієнта може припинитися на діагностичному етапі, коли клієнт під час розповіді усвідомлює свою проблему і свій психологічний стан і більше не звертається за допомогою. У тому випадку, коли необхідна подальша робота соціального працівника із клієнтом, уточнюються потреби клієнта, узгоджуються наміри, програма або план допомоги.

2) Структура психологічної допомоги клієнту в соціальній роботі.

Психологічна допомога клієнту в соціальній роботі розглядається з погляду психологічної інтервенції (втручання) і психологічного консультування. Основні напрямки і підходи до соціальної допомоги сформувались відповідно до мети, з якою звертались до соціального працівника клієнти:

- вирішення проблеми;
- поліпшення життєвої ситуації;
- індивідуальна робота з випадком;
- регулювання поведінки.

Важливими компонентами психологічних методів, які характеризують їх специфіку, є клієнт, проблема, місце, процес.

Клієнт – ядро соціальної роботи з випадком. Клієнтами можуть бути жінки, чоловіки, діти, яким потрібна допомога різного виду: матеріальна, соціальна, консультаційна та ін.

Проблема – ситуація, за якої індивід не в змозі самостійно реалізувати свої потреби, що ускладнює його соціальне функціонування.

Місце – соціальна служба, агенція, призначена для соціального обслуговування населення. Мета цих агенцій, служб у тому, щоб подолати соціальні труднощі в різних ситуаціях: «людина – людина», «людина – група», «людина – ситуація». Залежно від функцій, завдань і спеціалізації організації залежить зміст, характер, напрямки соціальної допомоги. Так, зміст психологічних методів і методологічні підходи до соціальної роботи різняться в

зкладах системи праці і соціальної політики, соціальних службах для молоді, спеціалізованих соціальних закладах.

Процес – послідовна діяльність соціального працівника, спрямована на розвиток здатності клієнта вирішувати власні проблеми.

Слід відзначити, що частково психологічні методи використовуються практично у будь-якій діяльності соціального працівника, зважаючи на необхідність дотримання принципу активізації у соціальній роботі.

«Соціально-психологічні методи допомоги в соціальній роботі»

При самостійному опануванні лекційного матеріалу доцільно звернути увагу на *наступні аспекти, які рекомендується занотувати* до конспекту:

1) Особливості реагування соціального працівника на кризову ситуацію

Однією з форм швидкого реагування на кризові ситуації, інструментом впровадження соціальної політики виступає професійна соціально-психологічна діяльність. Змістом її є надання допомоги людям, які потрапили у складну життєву ситуацію, шляхом діагностування їх проблем, прогнозування, посередництва, інформаційно-консультативної діяльності, прямої психологічної підтримки, яка стимулює власні сили клієнтів. Комплексність проблем соціально-педагогічної роботи, складність об'єктів і суб'єктів соціальних перетворень, необхідність при обмеженому об'ємі соціальних ресурсів одержання максимально значимого і ефективного результату – все це вимагає технологізації соціально-психологічної роботи, а специфіка цього виду діяльності визначає характер тих технологій, які використовуються соціальний працівник.

Пильна увага до психології зумовлена складним характером завдань, що стоять перед людиною в епоху, яка супроводжується кризою традиційних інститутів соціалізації особистості, змінами суспільної структури і, в кінцевому рахунку, зростанням ролі особистісного фактора в життєдіяльності суспільства. Основне завдання, яке ставить перед собою психологія - це допомогти людині зробити її життя більш осмисленим, значущим, розвивати життєві сили, виявляти допомогу і підтримку тим, хто її потребує.

Соціально-психологічні методи, методики, прийоми і засоби, процедури мають відносну самостійність, але вони, в першу чергу, залежать від тієї наукової школи, у рамках якої вони були створені, відповідно до чого охарактеризуємо можливі психологічні підходи до технологій соціальної роботи:

- біхевіористський напрямок (психологія поведінки) Використання впливу оточення на поведінку людини, розкриття для особистості її місця в соціальній дійсності;

- глибинна психологія (психодинамічні теорії) Переборення конфлікту свідомого і безсвідомого, оволодіння механізмами захисту від психічних травм;

- гуманістична психологія (допомога особистості у віднайденні смислу життя, розвиткові здатності до самореалізації, саморозуміння, конгруентності);

- когнітивна психологія (зміна когнітивних правил особистості, що приводить до вирішення поведінкових і емоційних проблем).

Сучасні психодинамічні теорії мають великий спектр відмінностей, але всіх їх об'єднує опора на ідеї класичного психоаналізу. Сутність психоаналітичного підходу в соціальній роботі полягає в тому, що він визнає важливість психологічного процесу - між собою і "значимим іншим", між минулим і теперішнім досвідом, між внутрішньою і зовнішньою реальністю.

Психодинамічний підхід може мати величезне значення для розуміння соціальними працівниками того, що відбувається в житті їх клієнтів, розуміння власних ставлень у процесі узгодженої соціальної роботи. Психоаналітичні ідеї можуть використовуватись соціальними працівниками, коли вони мають справу з такими поширеними феноменами дії безсвідомого, як материнська депривація у дитини, психологічні залежності, саморуйнівна поведінка, гострі поведінкові захисні реакції, агресія (наприклад, у ставленні до близьких), проблеми влади у сім'ї, поведінка нарцистичних особистостей та ін.

2) Типологізація захисних механізмів особистості, які доцільно використовувати під час психологічної допомоги у соціальній роботі.

Людина із раннього дитинства переживає різні кризи, конфлікти між зовнішніми (соціальними) силами і внутрішніми (безсвідомими), де вона (особистість) намагається віднайти певний баланс. Тому соціальному працівникові як психологу необхідно знати і навчити клієнта користуватися захисним механізмом як регулятором розвитку особистості, переборення стійких негативних явищ чи "комплексів".

У нашому суспільстві поширена помилкова думка про те, що людина, яку можна назвати "сильною особистістю", здатна до самостійного переборення будь-якої кризової ситуації. Але це не зовсім так. Якраз "сильним особистостям", міцним, енергійним індивідам властиві психічні чи психологічні кризи з найбільш негативними наслідками. Сьогодні особливо уразливими є ті індивіди, чия робота пов'язана з людьми - працівники соціальної сфери, лікарі, вчителі, соціальні працівники та ін. Вони всіма силами намагаються допомогти людям покращити їхнє життя, але в процесі цього досить часто доводять себе до виснаження.

До виснаження сил призводять, зокрема, такі фактори: численні життєві обставини і причини для переживань; нестача співчуття, підтримки; відчуття безпорадності перед тріумфуючою несправедливістю. Успіхи соціальної роботи пов'язані не лише з удосконаленням організаційних чи психосоціальних відносин. Вони багато в чому залежать від вміння управляти внутрішніми регуляторами і захисними механізмами формування психіки.

Розрізняють три основні види формування психіки: стихійне; цілеспрямоване; саморегулювання.

Стихійне регулювання психіки фактично відбувається на всіх етапах життя людини. Соціальне оточення (сім'я, сусіди, Друзі і колеги по роботі, прочитані книги, засоби масової інформації і т.ін.) мимовільно діє на психіку індивіда, здійснюючи об'єктивно його соціалізацію. У даному випадку певну роль відіграє механізм пристосування.

Цілеспрямоване формування психіки відбувається з допомогою повсякденної і цілеспрямованої просвітницької роботи.

Самоформування психіки - це не спонтанний процес, у ньому є певні технологічні детермінанти у вигляді конкретних методів і способів самопрограмування.

Володіння цими методами і технологією їх застосування безпосередньо в процесі конкретної практичної діяльності істотно підвищує продуктивність соціальної роботи. Вміння управляти своїми психофізичними реакціями, що виробляються в результаті тривалого психорегулюючого тренування, дозволяє індивіду в екстремальних ситуаціях активізувати і мобілізувати потенційні можливості свого організму, фізіологічні ресурси, закладені самою природою, розкрити і визволити "запасні", не задіяні резерви адаптації для більш адекватного реагування на вплив зовнішнього соціального середовища.

Існують різноманітні варіанти основних захисних механізмів особистості, з допомогою яких вона захищає себе від психологічних травм і неприємних переживань. Ось деякі з них:

- "витіснення" - бажання, які не можна реалізувати, і неприйнятні уявлення витісняються із свідомості заради спокою, що приносить моментальне полегшення;

- "сублімація" - енергія напруження повністю реалізується в соціально-корисній діяльності: творчість, спорт тощо (недоліки: нехтуються причини напруження);

- "втеча" - людина уникає критики і, завдяки цьому, психологічного напруження (недоліки: причини не з'ясовуються, у майбутньому можливі проблеми із саморегуляцією);

- "оглушення" - наркотики (алкоголь) відсувають конфлікти, страхи і т.ін., досягається відчуття сили, створюється ілюзія відходу від дійсності, що лякає (недоліки: залежність від алкоголю, наркотиків, розвиток хвороб).

У технологічному аспекті соціальна робота будується на таких методологічних принципах: відкритість і ясність плану роботи з клієнтом для його активізації, аналіз і володіння інформацією про вчинки і поведінку клієнта; аналіз детермінованості вчинку і його результатів попередньою дією (функціональний аналіз); спільне вироблення соціально значущих цілей, що передбачають конкретний план дій на майбутнє. Можливими є й інші методи, технічні прийоми, наприклад: тренування наполегливості, тренування релаксації, моделювання поведінки й заохочення за бажану поведінку, стратегія попередження рецидивів і багато іншого.

Аналіз технології роботи психологів дозволяє виділити такі типи взаємодії їх з клієнтами:

- *вирішення соціальних завдань* - орієнтація на певні норми і критерії поведінки. Спроба клієнта усвідомити і прийняти нові соціальні цінності приводить до дискомфорту і навіть до психосоматичних захворювань. У цьому випадкові вимагається змінити і ввести нові критерії, оцінки, які допоможуть клієнту побачити свою мету в іншому світі, дозволять відійти від шаблонної поведінки і переживань;

- *вирішення моральних завдань* - необхідність орієнтації на критерії добра чи зла, які вимагають морального вибору того чи іншого вчинку. Тут важливо показати обмеженість критеріїв добра і зла, якими користується індивід.

Вирішення власне психологічних завдань - допомога клієнту в усвідомленні і зміні системи переживань, у розумінні проблем, оцінок, які сприяють розвитку інших переживань і цілей діяльності;

- *технологія вирішення психологічних завдань* передбачає: розуміння психологічних особливостей і закономірностей формування основних психологічних станів людини; розуміння психологічних механізмів корекції і самокорекції психологічних станів з метою усунення негативних станів (в т.ч. стресових) та цілеспрямованого формування позитивних, продуктивних станів;

- оволодіння прийомами самоуправління життєвим тонусом, рівнем працездатності і творчим потенціалом; вироблення необхідних навичок психогієни особистості; розуміння прямого впливу морального стану на стійкість нервово-психічної сфери і стан здоров'я людини; знання психологічних прийомів і методів, які безпосередньо застосовуються на практиці.

«Психологічна допомога специфічним категоріям споживачів соціальних послуг»

При самостійному опануванні лекційного матеріалу доцільно звернути увагу на *наступні аспекти, які рекомендується занотувати до конспекту:*

1) Основи психологічної допомоги учасникам військових дій.

Учасники бойових дій і особливо інваліди відчувають стійку ситуаційну соціально-психологічну дезадаптованість. Це зумовлено наявністю у них травматичних та посттравматичних стресових розладів. Їх основними проявами є: симптоматичні повторення (нав'язливі спогади трагедії, що повторюються; сновидіння, що повторюються; відтворення переживань у формі ілюзій, галюцинацій); симптоми уникнення (намагання втекти від розмов, думок, почуттів, місць, людей – всього, що може нагадувати про трагедію; блокування пам'яті; відсторонення від близьких); симптоми збудження (труднощі у засипанні; роздратованість; підвищена пильність; необґрунтовані вибухи злості). Дієвими формами соціально-психологічної підтримки є індивідуальні консультації для учасників бойових дій і членів їх сімей, організація бесід стосовно особливостей переживання і подолання людиною кризових станів, кризових і надзвичайних ситуацій, а також проведення соціально-психологічних тренінгів екзистенційної спрямованості.

Відносно новим засобом зменшення психологічних наслідків пережитого стресу для учасників бойових дій в Україні є кризове консультування. Кризове консультування – це найбільш дієва та актуальна форма психологічного консультування для екстремальної діяльності. Головною метою кризової допомоги найчастіше вважають попередження посттравматичних розладів, запобігання суїцидам, профілактика дезадаптації працівників. Кризове консультування досить ефективний психопрофілактичний засіб, який є значно доступнішим порівняно з іншими видами психологічної допомоги, які потребують значних часових витрат, певної підготовки, обладнання тощо.

Процес надання психологічної допомоги може бути розділена на три стадії:

1. Встановлення довірчого безпечного контакту, що дає право на отримання доступу до «закритого» травматичного матеріалу;
2. Консультативна, терапевтична або корекційна допомога, зорієнтована на травму, поєднана з глибинним дослідженням травматичного матеріалу, роботою з униканням та відчуженістю;
3. Стадія, яка допомагає особі дистанціюватися від травми і воз'єднатися з сім'єю, друзями та суспільством.

Разом з тим, певні елементи і принципи кризового консультування мають загальний характер. До основних принципів кризового консультування відносяться: емпатійний контакт, короткостроковість, невідкладність, високий рівень активності психолога-консультанта, обмеження цілей консультування, що передбачає фокусування на основній конкретній проблемі, інтенсивна ситуативна підтримка. Дієвим засобом психологічної допомоги, який може бути застосований в процесі психологічного консультування працівників, які перебували в екстремальних умовах діяльності, є кризова інтервенція.

Головною метою кризової інтервенції є уникнення госпіталізації симптомів, які виникають унаслідок кризових ситуацій. Мета кризової інтервенції полягає у загальній підтримці людини та її оточення, у здатності активізувати ресурси для саморегуляції та самопомоги. Кризова інтервенція – це робота, спрямована на вираження сильних емоцій постраждалого, відкриття доступу до дослідження гострих проблем та формування розуміння поточних проблем, для його психологічної підтримки, а також створення фундаменту для прийняття ним пережитого досвіду. Загальним змістом описаної стратегії дій психолога є допомога постраждалому в розумінні змісту того, що відбулося, у відновленні почуття контролю свого емоційного стану та контролю над своїм життям, відновленні самооцінки.

До появи чи загострення дисгармонії завжди призводять конкретні життєві та професійні ситуації. Переживання клієнтом кризової ситуації – це процес, що триває певний час. З боку соціального працівника йому відповідає зустрічний процес – співпереживання. Процес співпереживання включає: докладну розмову про кризову ситуацію; емпатичне розуміння і безумовне прийняття консультантом емоційної реакції співробітника на кризову ситуацію, вербалізація психологом його почуттів, його ставлення до тих чи інших елементів чи учасників кризової ситуації; оцінка переживань співробітника як природних в даній ситуації.

Окремим елементом психологічної підтримки постраждалого є визнання його страждань. Соціальному працівнику необхідно вербально підтвердити розуміння того, що він зазнав певних емоційних потрясінь, серйозно поставитися до його переживань та турбот у конкретній ситуації. Існує ряд прийомів, які сприяють найбільш успішному здійсненню техніки слухання. Зазвичай їх об'єднують в єдину групу під назвою «Прийоми активного слухання».

Активне слухання дозволяє завоювати довіру клієнта, зібрати максимально повну інформацію про нього та його проблеми. До прийомів активного слухання відносяться такі: 1. Кивання головою і використання вигуків «так», «угу». 2. Питання-відлуння: дослівне повторення основних

положень висловлених працівником. 3. Уточнення, при яких психолог просить уточнити окремі положення, висловлювання працівника. 4. Переформулювання – полягає у поверненні сенсу висловлювання працівника консультантом за допомогою використання інших слів, мовних оборотів. 5. Відображення емоцій відбувається при прямому описі переживань, які психолог помітив у поведінці працівника.

Важливим для кризової інтервенції є також позитивне підкріплення емоційного стану працівника. Ще одним важливим та доцільним елементом психологічного консультування клієнтів, які перебувають в екстремальних умовах діяльності, є навчання їх навичкам саморегуляції.

2) Проблема ефективності психологічної допомоги в соціальній роботі.

Надзвичайно актуальним питанням для процесу психологічного консультування є його ефективність. Зазвичай основним джерелом інформації про ефективність консультування є сам клієнт, надана їм оцінка. Отже, психологічна консультація є дієвим та доступним методом психологічної особам після їх перебування в екстремальних умовах діяльності. Даний метод психолог може застосовувати іноді навіть в несприятливих умовах, за відсутністю певного обладнання та комфорту (що в цілому є важливим фактором роботи психолога). Дотримання принципів кризового консультування, емпатійний контакт, високий рівень активності психолога-консультанта дозволяє вчасно надати необхідну допомогу та виграти час для включення в дію механізмів психологічної адаптації клієнта. Висновки. Психотравмуючі події, складна соціальна ситуація яка склалася в Україні породжує стан тривоги та переживання у населення, не виключенням стали і військовослужбовці. Для подолання несприятливих наслідків стресової ситуації потрібна спрямована психологічна допомога. Відтак, вкрай важливо здійснювати наукові та прикладні пошуки нових (для вітчизняної системи соціальної роботи) методів соціально-психологічної допомоги та послуг для учасників АТО.

МАУП

**Теми доповідей та рефератів
з дисципліни «Соціальний аудит і інспектування»**

Тема 1.

Особливості психологічної допомоги в соціальній роботі

Теми доповідей:

1. Впровадження цінностей соціальної роботи в процесі надання психологічної допомоги.
2. Клієнтоорієнтований підхід К. Роджерса як базова засада психологічної допомоги в соціальній роботі.
3. Межі компетенції соціального працівника в наданні психологічної допомоги.

Теми рефератів:

1. Психологічна допомога як необхідна ланка соціальної роботи.
2. Проблеми становлення правових засад соціально-психологічного забезпечення соціальної роботи в Україні.
3. Загальні суперечності соціальної роботи в посттоталітарному суспільстві.

Література [1, 4, 10, 14,20-21,23,26-28]

Тема 2.

Основні концепції психологічної допомоги

Теми доповідей:

1. Основні теоретичні концепції психологічної допомоги (психодинамічна, біхевіоральна, когнітивна, екзистенційно-гуманістична).
2. Залежність цілей психологічної допомоги від її теоретичного підґрунтя.
3. Універсальні цілі психологічної допомоги.

Теми рефератів:

1. Визначення мети, принципів, категорій, змісту і засобів соціально-психологічної допомоги.
2. Значення педагогічних і психологічних складових у розвитку системного підходу до соціальної роботи.
3. Цільове призначення служб соціально-психологічної допомоги.

Література [1- 3, 8-10, 14,24,31-35]

Тема 3.
Етичні принципи надання психологічної допомоги

Теми доповідей:

1. Етичний кодекс, що регулює діяльність "помічників" подолання складних життєвих ситуацій.
2. Суперечності роботи консультантів або інших осіб, що надають психологічну допомогу.
3. Правила, що обмежують (уточнюють) дію етичних принципів надання психологічної допомоги.

Теми рефератів:

1. Вирішення соціальних і психологічних проблем становлення особистості у кризовому суспільстві.
2. Розвиток та особливості соціально-психологічного захисту: зарубіжний і вітчизняний досвід.

Література [1- 3, 12, 15]

Тема 4.
Вимоги до консультанта

Теми доповідей:

1. Консультування в соціальній роботі.
2. Якості ефективного консультанта за В.Колшедом.
3. Проблема професійного вигорання соціального працівника під час надання психологічної допомоги.

Література [3, 5-7, 11, 17, 22,29]

Тема 5.
Типи тоталітарних організацій та тактика консультанта

Теми доповідей:

1. Поняття тоталітарної організації.
2. Ознаки тоталіторної організації. Політичні партії, фінансові піраміди та релігійні організації.
3. Тактики та стратегії консультанта.

Література [10, 12-14,17, 23,25]

Тема 6.

Психологічна допомога особистості, що перебуває у складній життєвій ситуації

Теми доповідей:

1. Загальне поняття про складні життєві ситуації ("ситуації неможливості").
2. Типи складних життєвих ситуацій та їх особливості. Поведінкові стратегії та психологічний захист в ситуаціях неможливості.
3. Змістовна типологія проблем, що спричиняють до пошуку психологічної допомоги.
4. Стратегія надання психологічної допомоги (оцінка ступеня втручання, інтенсивна опіка, кризове консультування). Проблема "складних" клієнтів.

Теми рефератів:

1. Специфіка роботи служб соціально-психологічної допомоги з людьми похилого віку та інвалідами.
2. Роль соціальної підтримки людей похилого віку у період кризи суспільства.
3. Розвиток та особливості соціально-психологічного захисту: зарубіжний і вітчизняний досвід.
4. Проблеми соціально-психологічної допомоги в установах інтернатного профілю.

Література [4, 5, 7, 13-15, 17, 23]

Тема 7.

Тактика індивідуальної психологічної допомоги

Теми доповідей:

1. Цілеспрямованість та культурна чутливість психотерапевтичного інтерв'ю.
2. Структурування психотерапевтичного інтерв'ю (п'ятикрокова за А. Айві).
3. Психологічне (психотерапевтичне) інтерв'ю як процес наснаження на прийняття рішення. Ієрархія мікротехнік уважної поведінки. Мікротехніки впливу.

Література [12, 15, 23, 25, 27, 30, 32]

Тема 8.

Психологічна допомога особам з хімічною залежністю та їхнім родинам

Теми доповідей:

1. Співзалежність як чинник формування хімічної залежності. Види реакцій співзалежного члена родини на залежну поведінку родича.
2. Особливості психологічної допомоги на різних етапах реабілітації осіб з хімічною залежністю. Проблема наснаження особи з хімічною залежністю на припинення вживання наркотичних речовин та початок процесу реабілітації.
3. Втручання "переконання" за В. Джонсоном.
4. Принципи роботи товариства Анонімних Алкоголіків, груп Ал-Анон та Ал-Атін. Сутність програми 12 кроків та можливості її застосування у роботі груп користувачів і груп, керованих професіоналами.

Література [4-7, 15, 23, 25, 27, 30, 32]

Тема 9.

Психологічна допомога особам, що зазнали домашнього насильства

Теми доповідей:

1. Поняття віктимності та чинники, які визначають віктимну поведінку.
2. Проблема домашнього насильства в Україні. Види домашнього насильства. Законодавчі основи подолання домашнього насильства.
3. Психологічна складова роботи з жертвами домашнього насильства (форми та види психологічної допомоги).

Література [16, 18, 19, 22, 24, 25, 26, 28]

Тема 10.

Психологічна допомога внутрішньо переміщеним особам, постраждалим внаслідок переселення з зони АТО, стихійного лиха та техногенних катастроф

Теми доповідей:

1. Негативна група наслідків: звичайні людські страждання; травматичні психологічні реакції; психіатричні розлади.
2. Позитивна група наслідків.
3. Нейтральна група наслідків.
4. Зняття емоційної напруги та підвищення рівня соціальної адаптації у внутрішньо переміщених осіб, які знаходяться в кризовій ситуації.

Література [4, 14, 15, 37]

Тема 11.

Психологічна допомога військовим. Реабілітація.

Теми доповідей:

1. Основні напрямки психологічної допомоги та реабілітації.
2. Надання кваліфікованої психологічної допомоги військовослужбовцям, несучим бойове чергування, учасникам бойових дій та інших надзвичайних ситуацій.
3. Організація та проведення заходів психопрофілактичної та психогігієнічної спрямованості.

Теми рефератів:

1. Організація та проведення психодіагностичних заходів з військовослужбовцями, що вимагають підвищеної психолого-педагогічної уваги. організація та проведення психокорекційної роботи.
2. Організація та проведення заходів психологічного супроводу військовослужбовців в період проходження військової служби.

Література [2, 4, 6, 11, 16, 19, 30]

Методичні вказівки до написання рефератів з дисципліни «Психологічна допомога в соціальній роботі»

Обираючи тему реферату, студент на власний розсуд опрацьовує *одну* або *три* із запропонованих у переліку тем (з різних навчальних модулів). Варто обирати так, щоб вона викликала інтерес або була пов'язана з практичною діяльністю студента, а також сприяла максимальному застосуванню знань та набуттю практичного досвіду. Одна тема обирається в разі великого обсягу знайденого матеріалу, три теми – в разі невеликих обсягів матеріалів на кожен окрему тему.

При підготовці реферату студент повинен ознайомитись з навчальними посібниками, переліченими в списку літератури, а також самостійно зайнятися пошуком літератури з відповідного питання. Необхідно знайти глави чи розділи, які містять матеріал щодо конкретного питання та ретельно вивчити (прочитати, зрозуміти, законспектувати) його.

У рефераті потрібно концентровано викласти основний зміст відповідей на поставлені питання. По кожному питанню необхідно зробити стислий висновок. Відповіді на питання повинні бути досить повними, самостійними, відображати рівень загальної культури та спеціальних знань студентів.

Обсяг реферату - 15-20 сторінок друкованого тексту. На початку роботи потрібно вказати тему реферату, викласти зміст реферату, який відбиватиме структуру роботи (чіткий порядок побудови тексту, зв'язок між окремими частинами). *Структура реферату* має бути такою: титульний лист (назва навчального закладу, інститут; кафедра, дисципліна, з якої виконується реферат; тема; прізвище, ім'я та по-батькові студента, який виконав реферат; прізвище, ім'я та по-батькові викладача, який має перевірити реферат; місто та рік виконання роботи); план роботи; вступ (де викладена актуальність та основні положення обраної теми, об'єкт та предмет аналізу); основна частина (основний зміст розглянутих питань); висновки; список використаної літератури (потрібно вказати навчальні посібники та додаткову літературу, що використані при написанні).

Особливу увагу слід приділити *оформленню* реферату. Він повинен бути виконаний охайно, ретельно. Кожне питання, має підпитання, закінчується коротеньким висновком. Кожен розділ роботи починається з нової сторінки. Всі сторінки мають бути пронумеровані (крім першої - титульної) у відповідності до плану роботи.

ЗАСОБИ КОНТРОЛЮ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ СТУДЕНТІВ

Контроль успішності студента включає наступні види: поточний, модульний за окремий змістовий модуль, підсумковий модульний за всю навчальну дисципліну, семестровий (академічний):

- ***поточний контроль*** проводиться з метою перевірки засвоєння студентами основних положень лекційного матеріалу і матеріалу, опрацьованого ними під час самостійної роботи; передбачає оцінювання успішності студентів під час аудиторних (семінарських, індивідуальних) занять та виконання ними окремих індивідуальних, контрольних завдань (написання рефератів, тематичних або інформаційно-наукових повідомлень тощо). При поточному контролі оцінюється: рівень оволодіння навчальним матеріалом, набутих знань, навичок і вмінь, активність і сумлінність роботи студентів на семінарських заняттях, результати виконання ними індивідуальних завдань, якість і повнота підготовлених студентами рефератів або тематичних повідомлень.

Основними видами (засобами) поточного контролю є:

- ✓ експрес-опитування (або «фронтальне» опитування), яке здійснюється на початку кожного семінарського заняття протягом 5 – 7 хвилин. Студенти

письмово відповідають на поставлене викладачем запитання, яке формулюється у вигляді суттєвої проблеми конкретного змістового модуля. Оцінка за експрес-опитування враховується при виставленні загальної оцінки роботи студента на семінарському занятті;

- ✓ опитування студентів з основних питань семінарського заняття;
- ✓ оцінювання підготовлених студентами на семінарське заняття рефератів, тематичних повідомлень тощо;
- ✓ перевірка у позанавчальний час або під час спланованих індивідуальних занять відпрацьованих студентом матеріалів за пропущені ним аудиторні заняття (лекцію чи семінарське заняття);
- ✓ перевірка відпрацьованих навчальних матеріалів студентами, які займаються за індивідуальним планом навчання;
- **модульний контроль за окремим змістовим модулем** - оцінювання в балах рівня опрацювання студентом теоретичного і практичного матеріалу в межах окремого змістового модуля навчальної дисципліни, успішності виконання ним фонду тестових завдань.

При модульному контролі оцінюється в балах рівень теоретичної (знань) та практичної (навичок і вмінь) підготовки студента за всі змістові модулі, що складають окремий заліковий модуль.

Форма проведення модульного контролю – письмова (під час останнього семінарського заняття в межах конкретного залікового модуля).

- **підсумковий модульний контроль** - це накопичена студентом за всі залікові модулі та науково-дослідницьку роботу сума балів за бально-рейтинговою шкалою, яка переводиться в оцінку за національною шкалою.

Отримана студентом оцінка за національною шкалою може перескладатися з метою її підвищення за бажанням самого студента в період проведення тижня семестрового (академічного) контролю.

семестровий (академічний) контроль передбачає проведення заліку за дисципліну, під час якого студенту виставляється остаточна оцінка за навчальну дисципліну, яка визначається як середньозважена за результатами підсумкового модульного контролю та результату перескладання оцінки за навчальну дисципліну. Залік проводиться за класичною формою - усно, за переліком питань до підсумкового контролю.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОГО ОПРАЦЮВАННЯ

1. Навички психологічного консультування у соціального працівника.
2. Історія становлення сучасної системи психологічної допомоги особистості
3. Цінності соціальної роботи.
4. Підходи до класифікації видів психологічної допомоги. Окремі види професійної психологічної допомоги
5. Заходи психологічної допомоги у соціальній роботі.
6. Психологічна допомога в практиці соціального працівника: особливості та межі.
7. Завдання соціальної роботи у медичному закладі.
8. Особливості психодинамічного підходу в наданні психологічної допомоги. Цілі та методи психодинамічної психотерапії
9. Поняття мультидисциплінарного підходу у соціальній роботі.
10. Особливості біхевіорального та когнітивного підходів у наданні психологічної допомоги. Цілі, що визначаються в межах цих підходів. Методи біхевіоральної психотерапії.
11. Поняття “клієнт” у соціальній роботі.
12. Етичні принципи надання психологічної допомоги
13. Фази процесу соціальної роботи.
14. Цілі терапії, орієнтованої на клієнта (за К. Роджерсом).
15. Практичні ролі соціальних працівників.
16. Відповідальність консультанта та відповідальність клієнта за позитивні зміни психологічного стану клієнта. Партнерство консультанта і клієнта в процесі надання психологічної допомоги.
17. Посередницькі ролі соціальних працівників.
18. Обмеження дії принципу конфіденційності у наданні психологічної допомоги. Правила Шнейдера.
19. Адміністративні ролі соціальних працівників.
20. Стрес як складна життєва ситуація. Фази загального адаптаційного синдрому за Г. Сельє. Симптоми психологічного стресу.
21. Дискримінація клієнтів соціальної роботи. Чинники соціального виключення.
22. Етапи розвитку кризи за Г. Капланом.
23. Технологія індивідуальної роботи з клієнтом.
24. Чинники вигорання професіоналів, що надають психологічну допомогу.
25. Групова соціальна робота як метод соціальної роботи
26. Рольові функції консультанта у процесі наданні психологічної допомоги.

27. Види груп в соціальній роботі.
28. Засоби отримання відомостей про людину, якій надається психологічна допомога. Види анамнезу.
29. Технологія роботи груп взаємодопомоги
30. Модель ефективного консультанта за Р. Кочюнасом, 1999.
31. Технологія роботи груп соціальної дії.
32. Позитивний вплив на особистість професійної діяльності консультанта.
33. Моделі соціальної профілактики.
34. Стратегія кризового консультування (основні проблеми та етапи).
35. Технологія соціальної профілактики.
36. Поняття та ознаки вигорання професіоналів, що надають психологічну допомогу.
37. Методи профілактичної роботи.
38. Загальне поняття про складні життєві ситуації (ситуації неможливості). Види складних життєвих ситуацій.
39. Провідні категорії соціальної педагогіки
40. Профілактика вигорання професіоналів, що надають психологічну допомогу.
41. Соціалізація особистості: зміст, умови, механізми.
42. Поняття про фрустрацію. Класифікація перешкод на шляху досягнення цілі.
43. Технологія професійної діяльності соціального педагога.
44. Психологічний захист як спосіб подолання складних життєвих ситуацій.
45. Структура та характеристика соціально-педагогічної ситуації.
46. Особистісні типи (модель Лічко-Леонгарда) та “ключові” ситуації.
47. Форми соціально-педагогічної діяльності із сім'єю.
48. Основні типи проблем клієнтів, з якими стикаються консультанти у процесі роботи (класифікація за змістом).
49. Соціально-педагогічна робота у загально - освітніх закладах
50. Цілеспрямованість та культурна чутливість психотерапевтичного інтерв'ю.
51. Розробка та впровадження соціального проекту.
52. Структурування психотерапевтичного інтерв'ю (п'ятикрокова модель А. Айві).
53. Соціальна робота з особами, схильними до правопорушень.
54. Психологічне (психотерапевтичне) інтерв'ю як процес наснаження на прийняття рішення.
55. Соціальна реабілітація осіб, яким властива адиктивна поведінка.

56. Ієрархія мікротехнік надання психологічної допомоги (згідно з еклектичним підходом). Навички уважної поведінки та навички впливу.
57. Соціальна реабілітація ВІЛ-інфікованих.
58. Поняття емпатії. Складові емпатії за К. Роджерсом. Рівні емпатії за А. Айві.
59. Соціальна робота у сфері зайнятості населення.
60. Основні стратегії дослідження особистості (спостереження, вивчення особистої історії, або метод анамнезу, кореляційний аналіз та експериментальне дослідження).

Список літератури

Основна

1. Актуальні проблеми теорії і практики соціальної роботи на межі тисячоліть: Монографія. — К.: УДСССМ, 2001.
2. Антология социальной работы. — М., 2014. — Т. 1–3.
3. Бурая Н. П. Соціальна робота: Навч. посіб. — Харків: Ун-т внутрішніх справ, 2011. — 104 с.
4. Збірник матеріалів на допомогу спеціалістам центрів ССМ: Матеріали обл. навч. семінару-практикуму “Соціально-психологічна робота з жінками та молодими сім’ями як базовий напрямок в роботі ЦССМ”, 24–26 вересня 1997 р. — Полтава, 1997.
5. Зверева І. Д. Соціально-педагогічна робота з дітьми і молоддю в Україні: Теорія і практика: Монографія. — К., 2008.
6. Кадровое обеспечение социальных служб: Состояние и перспективы развития. — М., 2007.
7. Конвенція про права дитини від 20.11.89 № 44/25: Прийнята та відкрита для підписання, ратифікації та приєднання резолюцією Генеральної Асамблеї ООН Про ратифікацію Конвенції про права дитини: Постанова Верховної Ради України від 27.09.91 № 789-ХІІ.
8. Лазос Г.П. Психологічна допомога внутрішньо переміщеним особам (на прикладі роботи з переселенцями з Криму)// Психологічна допомога постраждалим внаслідок кризових травматичних подій: методичний посібник / З. Г. Кісарчук, Я. М. Омельченко, Г. П. Лазос, Л. І. Литвиненко, Царенко Л. Г.; за ред. З. Г. Кісарчук. – К., 2015.
9. Настольная книга специалиста. — М.: Ин-т социальной работы, 2015.
10. Навчально-методичний посібник. Введення в професію: основи діяльності психолога батальйону, полку (Корабля 1 рангу), М., 2014.
11. Постанова Кабінету Міністрів України від 27.01.92 № 31.
12. Права людини в Україні: Щорічник. — К., 2015.

13. Права человека и работа в социальной среде: Пособие для училищ по подготовке социальных работников и работников социальной сферы. — Нью-Йорк; Женева, 2005.
14. Практична соціальна робота / За ред. Пам Картер, Тони Джеффса та Марка К. Сміта. — Асоціація психіатрів України. — Амстердам; К., 2006. — 183 с. — (Сер: Соціальна робота.)
15. Проблемы алкоголизма в семье: Доклад Европейского союза. — Запорожье, 2001. — 99 с.
16. Про невідкладні заходи щодо поліпшення становища жінок, охорони материнства і дитинства, зміцнення сім'ї: Постанова Кабінету Міністрів України від 10.04.90 № 1420-1.
17. Про поліпшення виховання, навчання, соціального захисту та матеріального забезпечення дітей-сиріт, дітей, які залишилися без піклування батьків: Постанова Кабінету Міністрів України від 05.04.94 № 226.
18. Социальная работа / Под общ. ред. В. И. Курбатова. — Ростов н/Д: Феникс, 2014.
19. Соціальна робота з дітьми та молоддю: проблеми, пошуки, перспективи / За заг. ред. І. М. Пінчук, С. В. Толстоухової. — К.: УДЦССМ, 2000. — Вип. 1.
20. Социальная работа с пожилыми людьми // Настольная книга специалиста. — М.: Ин-т социальной работы, 2014.

Додаткова

21. Социальная работа с семьей // Настольная книга специалиста. — М.: Ин-т социальной работы, 2006.
22. Справочное пособие по социальной работе / Под. ред. А. М. Панова, Е. И. Холостовой. — М.: Юристъ, 2007.
23. Фирсов М. В., Студенова Е. Г. Теория социальной работы. — М.: Владос, 2000.
24. Холостова Е. И. Профессиональный и духовно-нравственный портрет социального работника. — М., 1993.
25. Беспалый В. К вопросу преемственности поколений в современных условиях // Молодежная политика: опыт, проблемы, перспективы: Материалы науч.-практ. конф.: В 2 ч. — К., 2004. — Ч. 2.
26. Буева Л. П. Социальная среда и сознание личности. — М.: Изд-во МГУ, 2014.
27. Влияние средств массовой коммуникации на интересы детей и молодежи. — М.: АПН СССР, 2008.
28. Доценко Е. Л. Психология манипуляции. — М.: Изд-во МГУ, 2013.
29. Костенко Н. В. Ценности и символы в массовой коммуникации. — К.: Наук. думка, 2013.
30. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность. — М., 2014.
31. Миллс Р. Властвующая элита. — М., 2009.

32. Сычев Ю. Б. Микросреда и личность (философские и социологические аспекты). — М.: Мысль, 2014.
33. Сусская О. А. Преодоление барьеров в реализации правовых гарантий молодежи как элемент социальной политики // Проблемы социального захисту молоді в умовах зміни соціально-економічних відносин. — К., 2013.
34. Хабермас Ю. Теория коммуникативного действия // Вестн. МГУ. — 2014. — № 4.
35. Ярошевский Т. М. Личность и общество. — М., 2013.
36. Coleman J. The nature of adolescence. — L., 2008. — P. 38.
37. Kent J., Niemi R. G. Generations and politics. — N. Y., 2011. — P. 406.
38. Ines C., Mac. Old Youth and Young // Encounter. — 2014.
39. Kenneth E. Miller. Rethinking a Familiar Model: Psychotherapy and the Mental Health of Refugees / Miller E. Kenneth // Journal of Contemporary Psychotherapy. — Vol. 29, No. 4, 2014. — pp. 283- 306.
40. Hárđi L. Psychotherapy and psychosocial care of torture survivor refugees in Hungary /L. Hárđi, A. Kroo // Torture Volume N 21. — November, 2011. — pp. 84-97.

МАУП